

ФІЛОСОФІЯ ПРИРОДИ, СВІТУ І КОСМОСУ

УДК 113/119+141

DOI <https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2021-1-1>**Кадикало Андрій Миронович**кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії

Інституту гуманітарних та соціальних наук

Національного університету «Львівська політехніка»

вул. Степана Бандери 12, Львів, Україна

РЕНОВАЦІЯ ПАРМЕНІДІВСЬКОГО КОНЦЕПТУ ЧАСУ ТА СУЧАСНА ФУНДАМЕНТАЛЬНА НАУКА

У статті автор розглядає питання природи часу, запропоноване у неопарменідизмі та сучасній фундаментальній науці. Метою аналізу є пояснення поняття та природи часу. Однак це дослідження не має еkleктичного характеру. Автор звертає особливу увагу на концепції британського філософа Джона Мактагартта та італійського мислителя Емануеле Северино. Обоє обстоювали ідею ілюзорності часу, його вторинності. На думку Мактагартта, якщо час реальний, то цей його статус мав би бути підтверджений в одному з двох можливих значень (вимірів). Мактагартт вважає, що час нереальний, бо не існує жодного емпірично підтвердженого доказу про його існування. Северино розглядає час як частину буття, яке існує окремо від часу та поза часом. У концепції Северино стверджується, що час виникає тоді, коли Буття вже наявне, оскільки воно вже існує.

Сучасна наука пояснює час як щось таке, що не є фундаментальною категорією реальності. Так, американський фізик Шон Керролл вважає, що час не може мати статусу частини об'єктивної і незалежної від людини реальності. Стан Всесвіту не може бути описаний через поняття часу, бо завжди перебуває в «минулому-теперішньому-майбутньому». Такий стан названо «квантова суперпозиція».

Автор вважає, що концепція неопарменідизму може сприяти розширенню інструментарію для інтерпретації даних, отриманих унаслідок досліджень у галузі фундаментальних основ реальності. Підставою для цього можна вважати міждисциплінарне застосування нового трактування філософської термінології.

Ключові слова: буття, час, наука, реальність, вимір, неопарменідизм.

Вступ. Коли мова ведеться про речі, об'єкти, людину, не можна не використовувати один із форматів їх «вписування» у буття, який звемо часом. Часовий характер, або тривалість, створює умови для осмислення того, чим щось є, як існує, як з'являється. Час постає маркером змінності, а через позначення часовими проміжками виникає можливість кількісно позначити змінність. Спроба з'ясувати те, є існування часу характеристикою об'єктивної реальності чи ні, очевидно, зовсім не проста, бо навіть за умов ствердної відповіді виникають інші питання: що є вихідною точкою часу, що є початком часу, яка точка відліку? У самій природі часу чи його сприйнятті людиною можна помітити, що час завжди фіксований кимось чи щодо чогось, тобто час точно існує або можна зазначити, що він наявний, якщо відбувається певна зміна, дія. Час пов'язаний із дієвістю, активністю тощо, тому можна стверджувати, що не лише предмети, об'єкти і людина залежать від часу, а й він залежить від них.

Уже таке просте окреслення проблемного кола, в яке можна включити час, демонструє існування двомірної шкали часу, яку умовно можна розділити за принципом їх орієнтації. Перша шкала орієнтована на об'єкт, критерієм вимірювання часу за нею є щось зовнішнє стосовно людини, за-

звичай таке зовнішнє постає як частина природної реальності, яка є сферою вивчення природничих наук, насамперед фізики, астрономії, космології. Друга шкала орієнтована на самого суб'єкта, сприйняття ним часу або створену суб'єктом штучну, віртуальну реальність, культуру.

Мета та завдання. Мета статті – визначити особливості меж тлумачення часу в доктрині Парменіда та її сучасні варіації у філософії та фундаментальній науці. Ця мета передбачає реалізацію таких завдань: 1) історико-філософський аналіз уявлення про час у філософії Парменіда та реновацію цієї ідеї в концепціях Джона Мактагартта (Великобританія) та Емануеле Северіно (Італія); 2) порівняння ідеї щодо природи часу в неопарменідизмі¹ та в сучасній фундаментальній науці. Незважаючи на це, стаття не має еkleктичного характеру, а є свідченням того, що питання природи часу постає як досить масштабна тема, яка потребує інтердисциплінарного підходу. Так, у кембриджському словнику (Cambridge Dictionary) поняття часу визначається «як один із критеріїв існування, який вимірюється у хвилинах, днях, роках або як ціле (ми провели час разом тощо)» [9].

Парменід: Буття, змінність і час. Уперше про нереальну природу часу серед філософів заявив Парменід і його заперечення часу видалось дещо дивним. Адже час як фундаментальна категорія Буття видався античним грекам самоочевидною властивістю і характеристикою світу, але чи розуміли вони час так, як розуміє його сучасна людина? Довгий період в античній Греції час не був помітний як щось особливе, як щось таке, що має значення, через що можна пізнати світ, тобто, як пояснює італійський психолог Луїджі Дзоя, час був міфологічним, неісторичним. «Користуючись терміном «неісторичність», ми виражаємо узагальнене поняття, яке дозволяє нам установити спільність між доісторичністю, історичністю, якою нехтували греки, й антиісторичністю рільничих культур, які існують і дотепер. У них переважає гомеостаз. Природа вважається саморегуляційною системою, місцем без просторових і часових границь, яке дає тимчасовий притулок цивілізації» [2, с. 111–112]. Початки зародження дискурсивного, раціонального мислення змінили таке нехтування часом, тому грецькі філософи помітили зміни. Час не відчувається, але він існує, адже все змінюється, все має тривалість, на що звертав увагу кожен античний натурфілософ-досократик, а найбільш виразно ця ідея була представлена в Геракліта, бо ж «*πάντα ρεῖ καὶ οὐδὲν μένει*» («усе тече, все змінюється»). Змінність світу підказує буденний досвід, усе, з чим має справу людина, змінність навколо, всі речі, сама людина перебувають у процесі змінності. Парменід же піддав критиці не саму реальність як змінну, а те як її сприймали інші філософи, бо ж хіба досвід має бути критерієм розуміння реальності? Інтелект за допомогою мислення, яке оперує поняттями, демонструє протилежну картину: «буття має рису сталості, а сталість виключає зміну» [7, с. 36]. Маємо дві позиції, які виникли в античній Греції. Одна заснована на припущенні, що буденний досвід є достатньою підставою для розуміння реальності, а тому час – цілком реальна властивість буття, а друга позиція (умовно назвемо її парменідівською концепцією) містить в основі твердження, що час – ілюзія, тому що він існує завжди для буденного розуму, якому не властиво глибоко проникати думкою в суть реальності, Буття. На перший погляд, видається, що тлумачення Парменідом часу і реальності має лише спекулятивний характер, але це не так. Античний філософ указав шлях того, як можна пізнавати світ не сенсі його існування для свідомості, а сенсі поза-свідомістю, без-свідомості, Буття, тобто як ноуменальний світ, світ-у-собі. Такий світ не є залежним від часу, а час може виявитися тільки в зрізі Буття. Саме по собі Буття у своїй цілісності не можна описати інакше, ніж це робить британський професор Раймонд Талліс: «Як можна було б узгодити вигляд ззаду та вигляд спереду, вид ззовні та здалеку, зсередини та ззовні (за умов різних масштабів огляду, яскравого світла та приглушеного світла)?» [8].

Таке бачення Парменідом світу зробило можливим наукове пізнання, яке дало уявлення не про такий світ, яким він постає в буденному досвіді. Отож, можливо, й час – нефундаментальна характеристика реальності, а лише те, в якому контексті свідомість сприймає й описує світ. У ХХ столітті й у філософії, і в науці з'явилися підстави ще раз розглянути концепцію Парменіда, в якій час не є тим, чим його вважають.

¹ «Неопарменідизм», тобто спроба переосмислити вчення давньогрецького філософа Парменіда. Більше про назву доктрини та її зміст див. стаття А. Каррера «Магічний замок Северіно» та Silvia Benso «Viva Voce: Conversations with Italian Philosophers»

Часовий вимір упорядкування речей: аргументи Джона Мактагарт. Сучасні спроби осмислити час сягають корінням філософії Нового часу. Йдеться про видатного критика гносеологічного оптимізму мислителів Нового часу Девіда Г'юма. Шотландський мислитель змусив поглянути на час не так, як це пропонував Ісаак Ньютон, тобто не на як абсолютну категорію реальності: «...Як на основі розташування видимих і матеріальних об'єктів ми отримуємо ідею простору, на основі послідовності ідей і вражень ми утворюємо ідею часу; час сам по собі ніколи не може об'явитися нам і бути поміченим свідомістю» [1, 61]. У ХХ столітті г'юмівське тлумачення природи часу, яке спонукало згадати про Парменіда, отримало нові аргументи для підтвердження у метафізичній концепції часу Джона Мактагарт. Британець пропонує розглянути дві основні підстави, які можуть засвідчити, що час реальний. Можна навіть припустити, що вони якраз і виражають поділ розуміння природи і мірності часу на два типи: 1) за суб'єктивним сприйняттям змінності чогось ним є В-послідовність, тобто події відбуваються відповідно до відношення «раніше за» та «пізніше за» (у Мактагарт); 2) за об'єктивними маркерами, тобто коли відлік і мірність часу вважають критерій певним процесом, що має чи мав місце і може бути спостережуваним емпірично (Великий вибух, виникнення життя на Землі, поява цивілізації у світовій історії тощо), ним є А-послідовність, яка «впорядковує події та моменти у термінах очасовлених (tensed) властивостей «минулий», «теперішній» та «майбутній» (у Мактагарт) [4, с. 395]. Мактагарт спершу піддає сумніву можливість існування того, що може бути критерієм для суб'єктивного сприйняття часу, яке зазвичай і насамперед асоціюється зі змінністю. Мактагарт пояснює, що змінність можлива тільки за умови, якщо «передбачає варіативність у тому, як усе є». Американський дослідник історії метафізики Майкл Лакс пояснює це так: «...Для того, аби відбулася зміна, мають варіюватися події, які разом утворюють світ, а це означає, на думку Мактагарт, що й самі ці події мають зазнавати змін. Тоді кожен, хто вважає можливими зміни за наявності самої лише В-послідовності, зіштовхується з необхідністю знаходження певного різновиду змін, яких можуть зазнавати події...» [4, с. 400]. Іншими словами, якщо виникають нові події, то попередні перестають бути подіями на шкалі часу. Проте тоді виникає суперечність, адже події (згідно з вимогами В-послідовності) завжди мають бути подіями, вони не повинні виникати і зникати, бо посідають визначене місце і ніколи не можуть його змінити: «вона завжди існуватиме як подія на властивій їй позиції». «Сама по собі В-послідовність не може вважатися серйозним аргументом на користь існування часу», – переконаний Мактагарт. Отже, людське суб'єктивне сприйняття часу не має реального статусу, як це демонструє аргументація Мактагарт. Існує ймовірність того, що суб'єктивне сприйняття часу може бути встановлене з орієнтацією на фундаментальний час, тобто змінності за відношенням із минулого через теперішнє у майбутнє або так звана А-послідовність.

Мактагарту вдається продемонструвати, що А-послідовність така ж суперечлива, як і В-послідовність. Він пояснює, що будь-яка подія повинна мати лише одну характеристику з трьох можливих, тобто вона є або минулою, або теперішньою, або майбутньою і не може бути одночасно у двох часових параметрах (чи реально, чи граматично) [4, с. 405–407]. Аналіз Мактагарт призводить до того, що події стають безчасовими і в А-послідовності. Можна висловити припущення, що це пов'язано з тим, що використання часів у мові не обов'язково відповідає тому, яким є реальний час. Якщо пояснювати, що подія, яка є теперішньою в минулому, була майбутньою, а в майбутньому буде минулою, то це означатиме звернення до очасовленої мови, але аж ніяк не підтвердженням реальної характеристики часу. Лакс вважає, що такий спосіб аргументації Мактагарт спростовує реальність існування часу, бо ми, використовуючи граматичні часи, опиняємося у замкненому колі. «Це пояснення породить нову множину часів (назвімо їх часами другого рівня або гіперчасами), для яких постає та сама несумісність. Відповідно, ми впадаємо у нескінченний регрес...» [4, с. 408]. Складається ситуація, за якої довести існування часу поза мовою не є можливим, адже навіть людський спосіб сприйняття часу орієнтований на зовнішні події, то одночасно не можна довести, що він не є залежним від умов цього сприйняття.

Емануеле Северино: час як руйнівник Буття. Для Емануеле Северино час не настільки вигаданий, як руйнівний щодо Буття. Йдеться не про те, що Буття позачасове, а про те, що сам час виникає на тлі Буття, часові вимірності «минуле-теперішнє-майбутнє» перебувають у «колі Буття». Тобто сам час виникає в Бутті, а не навпаки. Аргументи Северино, надані ним ще в 70-х рр. минулого століття, не втрачають актуальності й сьогодні. Італійський мислитель ніби повертається в часі до Парменіда. Критикуючи всю метафізику після згаданого античного мислителя, він пояснює, що мова первинно вказує на те, що час існує в Бутті, а не поза ним. «...Буття розуміли як те, що є, коли воно є, і те, що не є, коли воно не є (відповідно до спостережених відмінностей, виявлених у досвіді). Відповідно, ця ідея надавала Буттю свободу бути чи не бути і була спроектована на всі результати спостереження Буття, що стосувалися відмінностей, які вдерлися в Буття; відмінностей, які, отже, є тепер, але яких не було раніше і яких знову не буде» [6, с. 143]. Існування часу окреслює становлення, тобто виникнення та зникнення речей, а такий процес – це лише вияв Буття, але не саме Буття, як підкреслює мислитель. «Уведення Буття в часові межі призводить до перетворення Буття у Ніщо», – переконує Северино і пояснює: «Буття, все Буття, є; і як таке воно є незмінним. Однак Буття виявляється як становлене» [6, с. 149]. «Час – це маркер», – уважає італійський мислитель, який позначає і вказує на зникнення спостережуваного вияву Буття. Северино дає підстави припустити, що час не ілюзорний, а необхідний для розрізнення того, що відбувається, процесу, який має форму «виникнення – зникнення». Час необхідний людині, яка є мешканцем часу, яка вважає, що час, «коли речі ще не є», є зримим, виявленим» [6, с. 149].

Інтерпретація часу в сучасній фундаментальній науці. Якщо час постає одним із ключових мірил реальності, наявного тощо, то найбільше довіри щодо визначення чи встановлення його природи викликає його наукова інтерпретація, зокрема у галузі фізичних наук. Проте не всяка наука має право на визначення природи часу, а тільки та, що є фундаментальною або точною, здатною вимірювати і маркувати. Коли ж йдеться про час, то він сам, будучи фундаментальним, стає об'єктом фундаментальної науки. На відміну від соціальних та гуманітарних наук фундаментальна прагне до створення або формування єдиної теорії, яка могла б пояснити все дійсне, яке для неї є Буттям. Тому час поза реальністю, дійсним, Буттям не має справжнього об'єктивного статусу для фундаментальної науки, бо не існує мови для цієї науки, яка могла б описувати реальність поза її межами, адже там не діє вимірювальний апарат науки. І чи є щось поза цими межами: «Щойно ми з'ясуємо як улаштований Всесвіт на своєму найвищому рівні, то більше не залишиться глибших рівнів, які можна було б відкрити» [3, с. 180]. Отже, якщо час існує, то він становить єдине ціле з реальністю, з простором, із Буттям що й підтверджують наукові уявлення і поняття просторово-часового континууму. Початок виникнення простору-часу і є початком усього, вихідною точкою на шкалі часу, певно, це початок існування часу, який у такому разі виник разом із реальністю, дійсним, Буттям у тому сенсі, в якому його інтерпретує фундаментальна наука [3, с. 175]. У сучасній фундаментальній науці вже не таким очевидним вважається уявлення про час, як у класичній теорії Ньютона, тобто час не має абсолютного та універсального статусу. Некласична квантова фізика веде мову не про Всесвіт, а про «стани Всесвіту», як стверджує американський фізик Шон Керрол. Він не погоджується беззастережно прийняти ідею того, що час виник разом із Всесвітом, бо останній міг існувати вічно, а те, що прийнято називати початком всіх часів – Великих Вибух, є, можливо, тільки окремою подією (фазовий перехід), яка змінила стан Всесвіту з одного на інший. Із позиції класичної теорії час протікає, ніби проходить повз, створюється відчуття наявності часу, проте «стан Всесвіту» – «суперпозиція багатьох різних класичних можливостей» [3, с. 175]. За такої інтерпретації реальність, дійсне, Всесвіт існує постійно й у всіх варіантах одночасно [3, с. 175], тому на квантовому рівні не можна застосувати поняття часової мірності, а отже, природа часу не ілюзорна, а вторинна, похідна, віртуальна. «Це Всесвіт, що не розвивається в часі, квантовий стан сам по собі є незмінним і вічним. Але в будь-якій частині цього стану все має вигляд одного моменту часу у Всесвіті, що розвивається. Кожен елемент квантової суперпозиції має вигляд класичного Всесвіту, що звідкись узявся і кудись рухається.

Якби в такому Всесвіті були люди, то в кожен момент цієї суперпозиції їм усім би видавалось, що час тече, як уважаємо ми» [3, с. 176]. Отож, хоча Керрол описує реальність іншою мовою, ніж Парменід та Северино, він доходить схожого висновку. Чи можемо бути певні, що це не теоретичні чи метафізичні спекуляції? Можемо, але настільки, наскільки взагалі здатні щось знати про фундаментальну основу того, що називаємо реальністю, Всесвітом, дійсним чи Буттям. Фізики, космологи й астрономи мають наочний доказ обмеженості вимірювальної інструментарію фундаментальної науки, який, як видається, здолати не можна. «Проблема астрономічних спостережень полягає в тому, що ми можемо спостерігати велику кількість галактик та обробляти ці дані, але принципово можемо досліджувати лише один Всесвіт. Тому через неможливість проведення статистичних досліджень, не кажучи вже про активні досліди, маємо покладатися на дуже опосередковані способи отримання інформації. У якомусь сенсі це нагадує намагання дізнатися, що розміщується за парканом, спостерігаючи за птахами, що над ним літають» [5, с. 89].

Висновки. Хоча категорія «час» уважається однією з фундаментальних, проте ця фундаментальність походить не з природи самої реальності, як це Парменід, Мактагарт, Северино продемонстрували у філософії, а Керрол – у науці, а з людськими уявленнями про природу часу та змінність, яка й приписується реальності як її властивість. Якщо аргументи доктрини неопарменідизму у викладі Мактагарта та Северино й мають умоглядний характер, проте вони засновані на пропозиції відмови від орієнтації на наївний реалізм буденного досвіду. Як показує аналіз тлумачення природи реальності у сучасній фундаментальній науці, людська свідомість не спроможна сприймати реальність як цілісність у єдиний момент, а це стає причиною виникнення часового виміру Буття. Отже, концепція часу Парменіда та її реновація в проєктах Мактагарта і Северино демонструють достатній адекватний рівень філософського опису реальності загалом і часу зокрема. Подальшого дослідження та порівняння потребуватимуть отримані в майбутньому емпіричні дані у галузі квантової теорії поля, оскільки важливим буде доповнення наявної мови науки, а також інтерпретація цих даних у межах філософських проєктів. Філософія, на відміну від фундаментальної науки, має ширший інструментарій для виходу за межі суб'єктивних установок, зумовлених наочним буденним досвідом.

Список використаних джерел

1. Г'юм Д. Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі / За ред. та з передм. Е.К. Мосснера; 3 англ. пер. П. Насада. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2003. 552 с.
2. Дзоя Л. Історія гордині: психологія і межі розвитку / Пер. з італ. Сарвіра С. Львів: Астролябія, 2019. 384 с.
3. Керрол Ш. Велика картина / пер. з англ. С. Михаць. Харків: Вид-во «Ранок»: Фабула, 2019. 400 с.
4. Лакс М. Метафізика: сучасний вступний курс / пер. з англ. М. Симчич, Є. Поляков. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 584 с.
5. Парновський С., Парновський О. Як влаштовано Всесвіт. Вступ до сучасної космології. [Текст]. Львів: Видавництво Старого Лева, 2018. 248 с.
6. Северино Е. Сутність нігілізму / пер. з англ. та італ. Ю. Олійник. Київ: Темпора, 2020. 688 с.
7. Татаркевич В. Історія філософії: Т.1: Антична і середньовічна філософія / пер. з пол. А. Шкраб'юка. Львів: Свічадо, 2006. 456 с.
8. Tallis R. Perception and Reality. *Philosophy Now*. 2021. URL: https://philosophynow.org/issues/142/Perception_and_Reality.
9. Time. *Cambridge Dictionary*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/time>.

References

1. Hium D. (2003). *Traktat pro liudsku pryrodu: Sproba zaprovadzhenia eksperymentalnoho metodu mirkuvan pro obiekty morali*. [A Treatise of Human Nature]. Kyiv: Vyd. dim Vsesvit. [in Ukrainian].

2. Dzoia L. (2019). *Istoriia hordyni: psykhohohiia i mezhi rozvytku*. [Growth and Guilt: Psychology and the Limits of Development]. Lviv: Astroliabiiia. 384 s. [in Ukrainian].
3. Kerrol Sh. (2019). *Velyka kartyna*. [The Big Picture]. Kharkiv: Vyd-vo Ranok: Fabula. [in Ukrainian].
4. Laks M. (2016). *Metafyzyka: suchasnyi vstupnyi kurs*. [Metaphysics A Contemporary Introduction]. Kyiv: DUKh I LITERA. [in Ukrainian].
5. Parnovskyi S., Parnovskyi O. (2018). *Yak vlashtovano Vsesvit. Vstup do suchasnoi kosmologii*. [How the Universe works: Introduction to modern cosmology]. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva. [in Ukrainian].
6. Severyno E. (2020). *Sutnist nihilizmu*. [The Essence of Nihilism]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
7. Tatarkevych V. (2006). *Istoriia filosofii: T.1: Antychna i serednovichna filosofii*. [The History of Philosophy: T. 1.: Ancient and Medieval Philosophy]. Lviv: Svichado. [in Ukrainian].
8. Tallis R. (2021). *Perception and Reality. Philosophy Now*. URL: https://philosophynow.org/issues/142/Perception_and_Reality [in English].
9. Time. (2020). Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/time> [in English].

Kadykalo Andrii Myronovych

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy
Institute of the Humanities and Social Sciences
of the Lviv Polytechnic National University
12, Stepan Bandera str., Lviv, Ukraine

RENOVATION OF PARMENIDA'S CONCEPTION OF TIME AND MODERN SCIENCE

In this article, the author considers the nature of time in neoparmenidism and science. The goal of this analysis is to explain the notion and nature of time. However, the author is not researching the general notion and nature of time. He pays special attention to the conceptions of the time British philosopher John McTaggart and Italian philosopher Emanuele Severino. Both of them express the idea about the illusion of time. This position is marked as neoparmenidism in modern philosophy. Neoparmenidism is a renovated conception of ancient Greek philosopher – Parmenides that was suggested in the XX century. In McTaggart's opinion, time has two dimensions: on the one hand – time can be subordinate to a person who sees action; on the other hand – time is a fundamental and an objective dimension of reality. However, McTaggart suggested that time was not real because the evidence did not exist. Time exists only as of the change of thing. We can assume that anthropomorphically vision of reality is not scientific vision. Severino considered time as a part of being. The reality and being exists before time and is beyond time. In Severino's conception, time begins when reality already exists. It is true because reality and being always exists.

Modern science explains time as a thing that is not a fundamental category of reality. Moreover, time is a tool, which helps to describe reality. In the book "The Big Picture" American physicist Sean Carroll explains that time is not an objective reality parameter. Possibly time does not determine the condition of the Universe. Because there is only one condition of the Universe and always in "past-present-future." This condition is called quantum superposition.

The author of this article assumes that Neoparmenidism explains what time is for cognition and why it influences scientific thinking. Finally, in the paper, it is presented that naïve realism did not help scientific thinking. Neoparmenidism will help science in its way of explaining data about reality in modern notions.

Key words: *being, time, science, reality, dimension, neoparmenidism.*